

NÕUKOGUDE TEADUS: SISULT SOTSIALISTLIK, VORMILT RAHVUSLIK?

Saateks

„Tartu Ülikooli ajaloo küsimuste” XXXVIII number sisaldab 5.–6. detsembril 2008 Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis peetud konverentsi ettekannete põhjal valminud artikleid ja mälestusi.

Konverentsi¹ pealkiri meenutas ja parafraseeris laialt tuntud nõukogudeaegset loosungit. Nõukogude kultuur pidi olema sisult sotsialistlik ja vormilt rahvuslik. Teadus on kahtlemata osa kultuurist ja seepärast on igati õigustatud küsimus, kas see postulaat kehtis ka teaduse kohta, ja kui, siis mil määral. Arutelude käigus selgus tõsiasi, et tegelikult ei teadnud keegi, milline peaks õigupoolest olema teaduse sotsialistlik sisu. See jättis avara ruumi tõlgendusteks, mis ulatusid stalinistlikest nõiajahtidest ja „kodanlike natsionalistide” väljajuurimisest 1950. aastate algul kuni „Nõukogude Lääne” kontseptsioonini 1970. aastatel.

Nüüdset nõukogudeaegse teaduse uurimist on paljuski suunanud ettekujutus, mille järgi oli kogu nõukogude teadus pseudoteadus. Selle arusaama kujunemisele on muu hulgas aidanud kaasa praegune teaduse rahastamise süsteem, kus uurimistoetuste ja punktide saamiseks on parim uurida stalinismi. Nii ongi nende teemade kohta (mis Eesti NSV puhul tähendab vaid esimest kümnet nõukogude

¹ Ülevaade konverentsist ja käsitletud teemadest vt: Lea Leppik. Konverents „Nõukogude teadus – sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik?”. – Eesti ajaloost nõukogude võimu perioodil. Ajalooline Ajakiri. 2009. 1/2 (127/128). Lk 327–329.

aastat) kujunenud mahukas kirjavara,² samal ajal kui ülejäänud perioodi kuni 1990. aastate alguseni on käsitletud võrdlemisi väheses uurimustes. 2010. aastal ilmunud nõukogudeaegsele teadusele pühendatud monograafia Jaan Laasi sulest³ haarab küll eri institutsioone ja annab avara taustülevaate nii maailma kui ka NSVL teaduspoliitika toimunust, kuid on spetsiifiliste punaste ainete suhtes võtnud hoiaku, et need ei vääri uurimist. Tegelikult põimiti näiteks Tartu ülikoolis stagnatsioonaja lõpul teadusliku ateismi loengutesse maailma religioonilugu, teadusliku kommunismi loengutesse ülevaade erinevatest ühiskonnateooriatest, poliitökonoomias räägiti muu hulgas turumajandusest, marksistliku dialektika seminarides analüüsiti saksa klassikalise filosoofia suurkujude mõttekäike jne. Nende õppeainete keerukas segu tõdedest, pooltõdedest ja lauspropagandast väärib kindlasti uurimist.

Uuemad ülevaateosed, mis käsitlevad teadust nõukogude ajal – teaduste akadeemia ajalugu⁴ ja uusim Tartu ülikooli ajalugu,⁵ aga ka ülevaade eesti haritlaskonnast pärast Teist maailmasõda⁶ – jäävad põhiosas suure üldistuse tasemele, piirdudes struktuuride ja suundadega, jõudmata teadustöö sisu avamiseni. Tasakaalukama vaatenurgaga üldkäsitlustes on tunnustatud nõukogude aja teadusasutuste ja teadlaste teeneid eesti keele kui oskuskeele hoidmisel

² Vt näiteks: Kaljo-Olev Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega. Tallinn: Varrak, 2005; Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa kontekstis. Koost. Tõnu Tannberg. Eesti ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007; Toomas Karjahärm, Helle-Mai Luts. Kultuurigenotsiid Eestis. Kunstnikud ja muusikud 1940–53. Tallinn: Argo, 2005. Ajaloolise ajakirja teamanubri „Eesti ajaloost nõukogude võimu perioodil” (Ajalooline Ajakiri. 2009. 1/2 (127/128), koostaja Tõnu Tannberg) kümnest artiklist käsitleb kaheksa külma sõja ja stalinismi aega. Ülevaade Tartu ülikoolist aastail 1940–52: Lembit Raid. Vaevatee. Tartu ülikooli kommunistlikus parteipoliitikas 1940–1952. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995.

³ Jaan Laas. Teadus diktatuuri kütkeis. Eesti teadusest ja kõrgharidusest natsionaalsotsialistliku ja sovetliku teaduspoliitika raames. Epikriis. Tallinn: Argo, 2010.

⁴ Ken Kalling, Erki Tammiksaar. Teaduste akadeemia ajalugu. Arenguid ja järeltusi. Tallinn, 2008.

⁵ Universitas Tartuensis 1632–2007. Toim. Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

⁶ Toomas Karjahärm, Väino Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn: Argo, 2007. Teadlastele on pühendatud terve XIX peatükk (lk 525–623), s.t peaaegu 100 lk.

ja arendamisel, aga ka looduskaitse ja kodu-uurimise edendamisel, millel oli suur tähtsus 1980. aastate lõpul tekkinud aktiivses iseseisvusliikumises. Mõned tõeliselt säravad teadussaavutused hoidsid teaduse head mainet ja toetasid seeläbi ka väikerahva rahvuslikku iseteadvust ning teevad seda tänini (füüsika, astronoomia, matemaatika, molekulaarbioloogia jms).⁷

Konverentsi kokkuvõttes tõdeti, et stalinismiaja konstrueeritud allikad on väga põnevad, kuid neisse peab suhtuma kriitiliselt. Tuleb olla teadlik tendentslikust kogumisest, info andjate enesetsensuurist ja võimalusest, et hiljem on veel midagi välja lõigatud. Suure allikaväärtusega oleks kindlasti üliõpilaste loengukonspektid, peegeldades seda, mis tegelikult auditooriumi jõudis. Seni on neid meie muuseumidesse ja arhiividesse üle antud aga väga napilt. Tagantjärele kirjutatud memuaarid, mida on viimasel ajal ilmunud rohkesti, on kindlasti tendentslikumad, olles läbinud kirjutaja mälu valivuse sõela ja enesetsensuuri. Rääkides teaduse tegemise tingimustest, tuleb tõdeda, et nende tagantjärele mõistmine võib osutuda kaunis keeruliseks, sest nõukogude ajal olid levinud variameetid (nt farmaatsialaborant tegeles ülikooli teadusliku välissuhtlusega) ja variteadused (nt geograafia sildi all tegeldi sotsioloogiaga), mis uurijate tööd kuidagi ei lihtsusta. Kuid igal juhul olid raudsel eesriidel augud sees ja pärast Stalini surma kohati üsna suured.

Kahe maailmasõja vahel oli Eestis loodud emakeelne teadus ja kõrgharidus. Sidemeid oli arendatud nii mõnegi lääneriigiga, kusjuures tihedama suhtlusega teadusruum oli kujunenud Läänemere regioonis (Soome ja Rootsi). Pärast Eesti inkorporeerimist Nõukogude Liitu tuli uues poliitilises olukorras hakata ka teaduses orienteeruma Lääne asemel Idale, seda tingis nõukogude teadussüsteemi tsentraliseeritus ja riigi suletus. Esialgul piirdus kõik lihtsalt primitiivsete süüdistustega kodanlikus natsionalismis ja lääne ees lõimitamises, kusjuures püüdlikumad asusid kiiresti viitama Vene autoritele ja propageerima Vene teadlaste saavutusi.⁸ Hiljem tulid üleliidulised uurimisteemad, lepingud, õppimisvõimalused ja konverentsid. Tehnikateaduste alal pakkus imperium oma ambitsiooni-

⁷ Vt: Kalling, Tammiksaar. Lk 165; Karjahärm, Sirk. Lk 620–623.

⁸ Kuidas see näiteks Tartu ülikoolis toimus, seda on põhjalikult valgustatud teoses: Lembit Raid. Vaevatee. Eriti ptk „Poliitilised nõiakohtud”. Lk 153–184.

dega teadlastele kahtlemata ahvatlevaid võimalusi, mida väikeriigis poleks kunagi tekkinud.

Päevapealt polnud siiski võimalik muuta ei raamatukogude sisu ega inimeste keeleoskust, veel vähem välistada varem omandatud teadmiste tarvitust. Tõsi, suur osa vanast, iseseisvusajal välja kujunenud vaimueliidist oli 1944. aastaks kas lahkunud või hukkunud. Nõukogude võimul olnuks justkui võimalus hakata kujundama meelepärast intelligenti, kuid piisava kvalifikatsiooniga liidueestlasi ei jagunud igale poole ja „vennasvabariikide sõbraliku abi” tõrjus eestikeelne haridussüsteem. Lisaks ei kuulunud intelligents nõukogudeaegse ühiskonnakäsitlemise kohaselt niikuinii päriselt omade hulka, olles tööliste ja talupoegade riigis vaid sallitud „vahekiht”. Nii tuligi välja, et inimesed, kes 1940. aastatel pidid rajama nõukogude teadussüsteemi, olid enamasti hariduse saanud Eesti Vabariigis. Eesti-aegse haridusega õppejõude jagus peaaegu nõukogude aja lõpuni, ja põlvkonnani, kelle õppejõud olnuks kõik juba nõukogude haridusega, ei jõutudki. Balti riigid jäid Nõukogude Liidu jaoks lõpuni „aknaks läände”. Mõistmaks, kust võttis väike Eesti vaimujõu taasiseseisvumiseks, tasub tähelepanelikult vaadelda nõukogude aja teadustöö ja kõrgkoolide õppetöö tegelikku sisu, sealhulgas nn punaseid aineid, mida õpetati peale kõrgkoolide ka tehnikumides.

Kogumiku kaante vahele on jõudnud kahe konverentsil esinenud vene kolleegi kirjutised. Esimene käsitleb Peterburi TA zoologia-muuseumi rakendamist nõukogude propagandamasina teenistusse, teine aga mahukat Vene botaanikute sõnastikku, mis ideoloogilistes tõmbetuultes jäigi lõpetamata. Nii muuseum kui ka raamat olid võimude silmis vahendid teaduse viimiseks rahva sekka ja seetõttu teravdatud ideoloogilise tähelepanu all. Küllap võiksimme samalaadseid näiteid tuua Eestistki.

Seni pole kuigivõrd uuritud, mida siis ikkagi õpetati selliste justkui puhtnõukogude teaduste sildi all nagu teaduslik kommunism või teaduslik ateism. Tartu ülikooli usuteaduskonna doktorant Atko Rimmel vaatleb lähemalt nõukogude teaduslikku ateismi.

Kaks artiklit käsitlevad teaduslikke seltse nõukogude ühiskonnas. Üldiselt ei mahtunud kodanike omaalgatus nõukoguliku riigivalitsemise vormi ja seepärast kaotati ka enamik seltse kohe pärast nõukogude võimu kehtestamist. Lähemal uurimisel selgub siiski,

et nii mõnelgi juhul tuli omaalgatus mingil kujul tagasi. Eesti rohkearvulistest akadeemilistest seltsidest suutsid nõukogude võimu ajal ellu jääda (või jäeti ellu) vaid Emakeele Selts ja Loodusuurijate Selts. Kuid ülalt alla organiseeritud üleliiduline Üliõpilaste Teaduslik Ühing (ÜTÜ) sai heaks taimelavaks noortele teadusespürgijatele; selle kirjutise autorid ei ole ainsad, kes tunnevad puudust niisugusest organisatsioonist praeguses ülikoolis.

Kaks artiklit kogumikus pärinevad geograafide töömailt. Ajal, mil sotsioloogia oli põlu all ja majandust reguleeris fetišeeritud plaan, omandas geograafia ühiskonnateaduse rolli. Kolme tuntud uurija pikk analüüsiv artikkel Salme Nõmmikust annab tasakaalustatud ja avarapilgulise ülevaate nõukogude aja majandusgeograafiast ja selle ühest rajajast Eestis. Tiina Peil Tallinna ülikoolist võtab oma kirjutises vaatluse alla, kuidas geograafid välitöödel piiritsoonis piire katsetasid. Urmet Paloveer näitab, kuidas kajastus nõukogulikule süsteemile üleminek ülikooli 1940. aasta õppe- ja teadustöö aruandes.

1960.–1970. aastate teaduspoliitika erines tunduvalt 1950. aastate omast. Nõukogude Liit tahtis rahvusvahelises konkurentsis ellu jääda ja pidi kaasa minema uute suundadega. Eesti kui „nõukogude Lääs” oli siin teatud eriseisundis, omamoodi luurerühm. Sellest ajast pajatab esseistlikus vormis mälestustes TRÜ rektoraadis välissuhtluse alal töötanud Malle Salupere. Nagu XIX sajandilgi, kujunes Tartu ülikool kultuurivahendajaks Ida ja Lääne vahel, ehkki mõnevõrra varjatumalt.

Ka Nõukogude riik andis raha sinna, kus see töötas suuremat tulu, s.t kus olid pädevad töötajad. Valdur Tiidu mälestused näitavad hästi olukorda, kus teadused, nagu astronoomia ja aparaadiehitus, said uusi võimalusi tänu Nõukogude Liidu tohututele ressursidele ja sõjalistele ambitsioonidele. Eesti saamine kosmoseriigiks, mille üle me nüüd uhked oleme, teostus just sel taustal.

Muuseumikogusid tutvustavas osas on Sirje Sisask võtnud vaatluse alla 19. sajandi Tartu ülikooli ühe tuntuima keemiku Carl Schmidt mineraalide kollektsiooni, mis on hoiul ülikooli ajaloo muuseumis.

Lea Leppik, koostaja
Tartu, detsember 2010